

REDAKTIONSPRINCIPPER FOR DANMARKS KIRKER

INTRODUCTION IN ENGLISH p. 16

Nedenfor gives en oversigt over opbygningen af den enkelte kirkebeskrivelse, der fordeler sig på følgende hovedafsnit: historisk indledning, kirkegård og bygninger, glas-, lofts- og kalkmalerier, inventar, gravminder, kilder og henvisninger. Denne oversigt samt kirkebeskrivelsernes billedtekster er for Svendborg Amts vedkommende oversat til engelsk. Endvidere gives et engelsk resumé ved beskrivelsen af hver kirke.

INDLEDNING

Danmarks Kirker bragte i det først udkomne amtsbind, Præsto (1933), et forord, som beretter om studiet af vore gamle kirker og om forhistorien til og hensigten med dette storværk. Målet var, og er, ikke, at værket skal overflødiggøre yderligere arbejde med det enkelte monument eller dele heraf, det søger tværtimod at skabe et hjælpemiddel for alle, som videnskabeligt, i bevaringsøjemed eller som amatører vil beskæftige sig med kirkerne, der i højere grad end nogen anden monumentgruppe vidner om landets historie gennem 1000 år.

Det nævnte forord fulgtes af en vejledning, der redegjorde for de redaktionelle principper bag opbygningen af den enkelte kirkebeskrivelse. Systemet, der har været gældende siden, tilstræber ensartethed, således at den, der søger oplysninger om et bestemt emne eller område, finder det behandlet på samme plads inden for den redaktionelle rækkefølge.

Hver kirkebeskrivelse begynder med en historisk indledning forud for de fire hovedafsnit (bygning, kalkmalerier, inventar og gravminder) og afsluttes med kilder og henvisninger. Et let forståeligt sprog tilstræbes, men fagord kan ikke undgås, når den enkelte beskrivelse skal være forholdsvis kortfattet. For at forklare betydningen af disse specielle ord og begreber blev der fra og med den tredje amtsudgivelse, Tisted (1940), indført en fagordbog; endvidere forsynedes indledningen med illustrationer (fig. 2-4), der viser, hvorledes en

romansk kirke ofte blev helt ændret i gotisk tid. Fagordbogen udbygges stadig og har på en lang række punkter overtaget den oprindelige indlednings forklaringer. Ønsket om rimeligt kortfattede beskrivelser er tillige begrundelsen for ikke at omtale fraværet af bestemte, almindeligt forekommende detaljer. F.eks. nævnes det ikke, hvis et hvælv er uden overribber. Det tilstræbes ligeledes at undgå unødige gentagelser ved ikke altid at beskrive forhold eller detaljer, som må anses for normen i den pågældende periode, mens enhver afvigelse fra det sædvanlige opregnes. Eksempler herpå er anført i nedenstående redegørelse for beskrivelsens hovedafsnit. Disse rummer sammen med fagordbogen nøglen til landsbykirkernes beskrivelse. For bykirkernes vedkommende gælder samme redaktionsprincipper, men disse monumenter frembyder for bygningens vedkommende oftest så komplicerede forhold, at systemet må tilpasses de særlige forhold.

Ved skønsmæssige *dateringer* (f.eks. o. 1500) underforstås en margin på 25 år til hver side. Genstande, som er kommet til museer eller på anden måde er bevaret uden for kirken, angives med det *særlige tegn* * foran stikordet, mens de forsvundne, herunder bygninger og bygningsdele, som kendes gennem beskrivelser eller på anden måde, udmærkes ved †. Tegnene * og † benyttes endvidere som symboler i forbindelse med personers fødsels- og dødsår.

Rækkefølgen af kirkebeskrivelser inden for det enkelte amt svarer til ordningen i femte udgave af Traps Danmarksbeskrivelse (*Trap*), i overensstem-

melse med de principper, som fastlagdes ved værket start. Af hensyn til de allerede udgivne amter har man ikke fundet det hensigtsmæssigt at følge de ændringer i landets hidtidige amtsinddeling, som blev følgen af kommunalreformen 1970 og senere.

Ud fra ønsket om at gøre værket mere tilgængeligt for udenlandske læsere er denne indledning og beskrivelsernes billedtekster oversat til engelsk; kirkebeskrivelserne vil ydermere være ledsaget af et resumé.

HISTORISK INDLEDNING

Indledningen redegør, hvor det er muligt, for kirkens grundlæggelse og anfører oplysninger om dens administrative og økonomiske historie samt *ejerforhold*. Det sidste, der giver sig til kende i besiddelsen af patronatsretten og (til tider) kirketienden, kræver en kort almen redegørelse:

Middelalderkirkerne er almindeligvis opført af lokale jordbesiddere, der tilvejebragte byggegrund, -materialer og præstejord og til gengæld opfattede sig som en art ejere af kirken. Med indførelsen af tiende i begyndelsen af 1100'erne blev der etableret kirkesogne, hvis beboere generelt fik medansvar for bygningernes opførelse og vedligeholdelse, idet denne nye, almene skat ikke blot tilkom præsten og bispen, men også kirkebygningen, hvis tredjedel af tienden (*bygningstienden*) grundlæggerne og deres arvinger endnu i Valdemarstiden må have gjort fordring på. Men med kirkens nye, kanoniske lovgivning indskrænkede paverne de verdslige bygherrers beføjelser til en *patronatsret*, som ikke bundede i ejendomsret, og som foruden rene æresrettigheder kun gav *kirkepatronen* ret til ved præstevakance at præsentere en kandidat for stiftets biskop, dvs. en *præsentationsret*. En stadig bredere indsats ved kirkebyggeriet bidrog i løbet af 1200'erne til reelt at frigøre bygningstienden fra patronerne. Fra o. 1300 indgik den til en selvstændig *bygningfond* (*fabrica*), forvaltet af to kirkeværger, som valgtes af sognet og var underlagt sysselprovstens tilsyn. Patronerne trængtes ikke kun ud af bygningsforvaltningen; arvedelinger førte til opsplitning og dermed svækkelse af præsentationsretten, som i nogle

sogne søgtes udøvet nærmest kollektivt som et *sognepatronat*.

I senmiddelalderen var flere sysselprovstier blevet nedlagt, og tilsynet med kirkebygningen og den årlige revision af kirkernes regnskaber var overdraget herredsprovster, udnævnt af bisperne. Langt de fleste kirkers patronatsrettigheder var ligeledes overgået til stiftsbisperne. Enkelte var dog knyttet til adelsgårde, mange kirker lå under kongens patronat (således de fleste bykirker), og endelig var mange kommet under patronat af gejstlige institutioner såsom klostre og kapitler. Disse fik næsten altid deres patronatsret udbygget med en *annekering* (*inkorporation*) af kirken eller rettere af dens præsteembede (*præstebordet*), således at betjeningen kunne overlades en lavtlønnet vikarpræst (evt. en munk) og det overskydende tilfælde institutionen. I særlige tilfælde kunne inkorporationen også omfatte kirkens bygningsfond og dens tiende. Institutionen måtte i givet fald påtage sig ansvar for at vedligeholde og udstyre sognekirken.

Med reformationen overtoges bispernes beføjelser og rettigheder af kongen, der hermed fik patronatsret til næsten alle rigets kirker. Følgende Luthers tanker om menighedsindflydelse afstod kongerne dog indtil enevælden fra at indsætte præster. Det overordnede tilsyn med kirkebygningerne bevarede stort set uændret, idet kongen respekterede de endnu eksisterende sysselprovsters rettigheder og pligter. I de øvrige dele af landet blev tilsynet overdraget særligt udpegede stiftensmænd, hvis arbejde på dette område dog allerede fra o. 1580 lagdes ud til den almindelige lensmandsadministration. Dette gav sig i Christian IV's tid (1588-1648) typisk til kende ved kongens og den stedlige lensmands våbener på nyanskaffet kirkeinventar.

De få adelspatroner fik nu udvidet deres beføjelser til en egentlig *kaldsret* (præsteindsættelse), ligesom de fik råderet over bygningstienden – imod at holde kirken ved lige – og således reelt fremstod som *kirkeejere*. Deres antal var beskedent indtil enevælden, da rigets pengenød søgtes imødegået ved, at kongen realiserede en række værdier. Domkapitlerne, og dermed sysselprovstierne, blev nedlagt, og i løbet af en år-

række solgtes næsten alle landets kirker til private. Kirkerne blev ofte købt af den lokale herregård eller indgik i et baroni eller grevskab. Men også velaflagte byboer, studeprangere og kroholdere købte og spekulerede i kirker, ligesom det forekom, at en kirke erhvervedes af et antal sognebeboere eller af sognet i fællesskab (en art nye sognepatronater). Det sidste forekom især efter o. 1800, da kirkeejerskabet kom under kritik og 1809 blev modificeret ved kaldsrettens reduktion til en *forslagsret (jus proponendi)*. Den ophævedes med grundloven 1849, og kirkeejerne benævntes herefter *kirketiendeejere*. Endelig afløstes tienden 1903 ved en lov, der også gav tilskyndelse til kirkernes overgang til *selveje*. Inden 1915 var over halvdelen af landets kirker selvejende, hvilket nu gælder så godt som alle kirker.

Den historiske indledning giver ikke fuldstændige lister over patroner og kirkeejere, specielt ikke når kirker var fast tilknyttet godser eller større gårde, idet disses ejere let kan findes i *Tiag*. Som et minimum søges klarlagt tidspunktet for kirkens overgang fra offentlig til privat eje og for overgang til selveje ifølge loven af 1903.

Indledningen anfører endvidere oplysninger om katolske *værnehelgener* samt *helgennavne* knyttet til *sidealtre*. *Hellige kilder* i kirkens umiddelbare nærhed omtales, ligesom forsvundne *kirker* og *kapeller* i sognet nævnes her, hvis deres nærmere lokalisering og bygning er uoplyst. *Sagn* knyttet til kirken refereres kort. Af kaldshistorien oplyses hovedsageligt, hvornår det pågældende sogn har været *anneks* eller *hovedsogn* til andre sogne.

KIRKEGÅRDE OG BYGNINGER

Først omtales kirkernes beliggenhed; deres plads i forhold til den omgivende bebyggelse ses på landsbyplaner, kopieret efter originalerne i Kort- og Matrikelstyrelsen. Hvor sådanne forlæg ikke har været til stede, er anvendt udsnit af ældre landkort.

Herregårde, voldsteder og oldtidshøje nævnes, hvis de findes i kirkens nærhed.

Kirkegårdenes gamle grænser er med omtrentlig nøjagtighed gengivet på de gamle kort, mens kirkegårdsudvidelser og købstædernes annekskirkegårde så godt som udelukkende er fra 1800-1900'erne. *Fritliggende bygninger* på eller ved kirkegårdene såsom benhuse og ligkapeller behandles i forbindelse med disse, og her omtales også eventuelle *gabestokke* og *halsjern*.

Til hver bygningsbeskrivelse hører en grundplan og eventuelt et tværsnit. *Grundplanerne* er optaget i målestok 1:100 og gengives i 1:300. Kirkernes forskellige bygningsafsnit og byggeperioder er skraveret efter et kronologisk system, som fremgår af signaturoversigten fig. 1. Hvis intet andet er angivet, vender nord opad. Planerne er rene bygningstegninger, og inventar – bortset fra eventuelle middelalderlige, murede altre, podier til døbefonte eller bænke – er i regelen udeladt. Bjælkelofter (og tagværker) er heller ikke medtaget, hvorimod hvælvingernes ribber og buer er vist med punkterede linjer, profilerede ribber med tredobbelte linjer. I vinduer er jernrammer vist ved én, trækarme ved to streger;

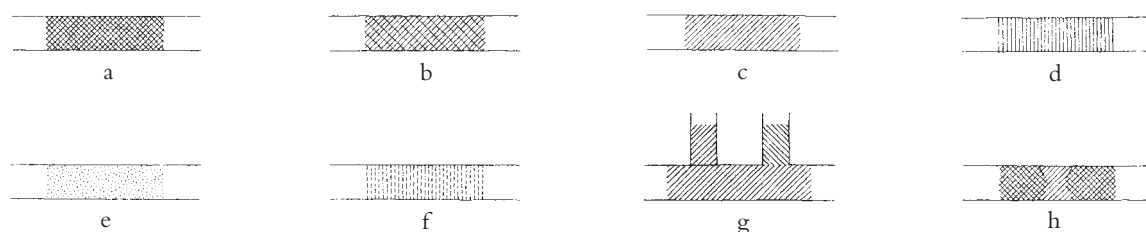

Fig. 1. Kirkeplanernes signaturer. a. Romansk tid, o. 1050-1250. b. Tilføjelser fra romansk tid. c. Gotisk tid, o. 1250-1550. d. Renæssancetid, o. 1550-1630. e. Efter 1630. f. Formodet renæssancetid. g. Er to sammenstødende mure med ensartede signaturer ikke samtidige, vises dette ved, at murflugtslinjen af den ældre mur er fortsat gennem sammenstødet eller ved vendt signatur. h. Kendes tilmurede åbningers form ikke nøjagtigt, angives dette ved, at alderssignaturerne mødes uden skillestreger. Brudlinje i mur med ensartet signatur angiver et byggestop.

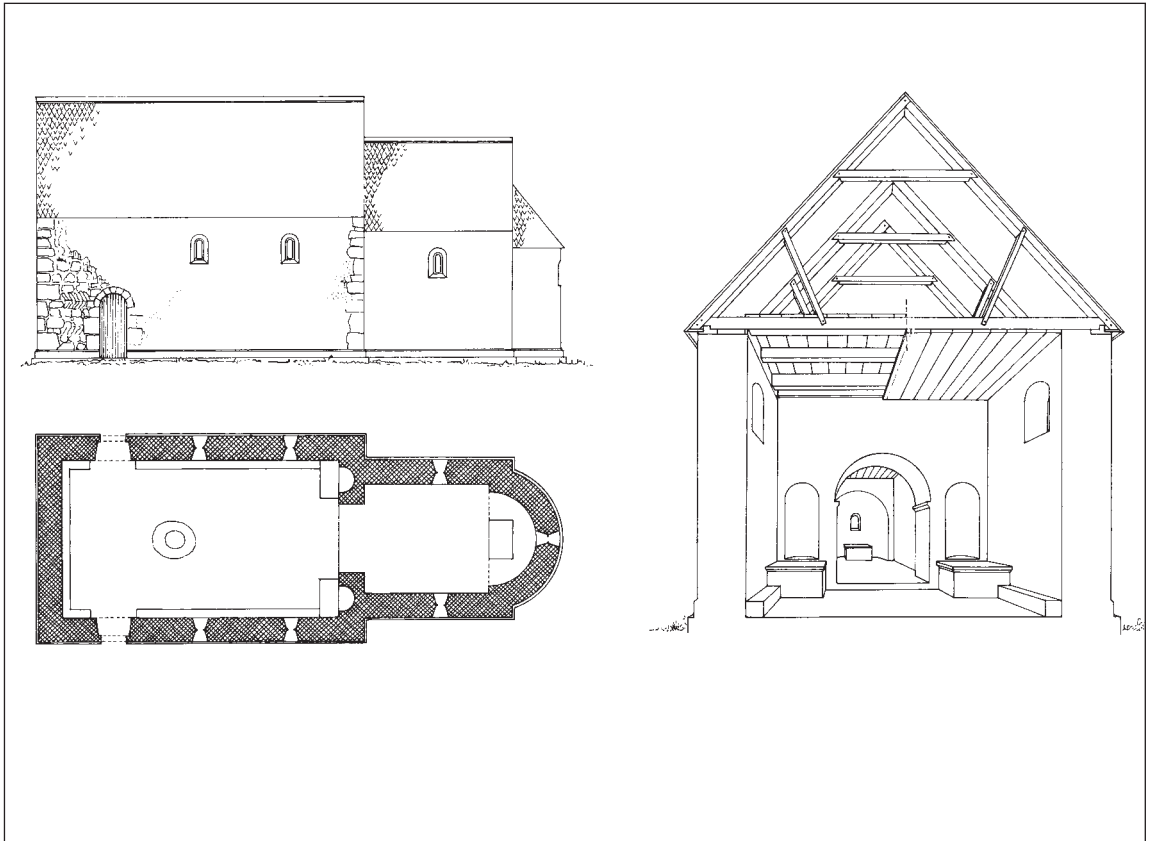

Fig. 2. Skematisk fremstilling af en romansk landsbykirke af kamp og brudsten i dens oprindelige tilstand. Hele bygningen, der består af apsis, kor og skib, hviler på sokkel med to fremspring, det underste et almindeligt, rektanglet skifte, det øverste skråkantet. Murene dækkes af puds. På skibet viser afskallet puds, at kirkens hjørner og (rundbuede) muråbninger er sat af kridt- eller frådstenskvadre af meget vekslende størrelse og format, mens murværket ellers er af rå og kløvet kamp i temmelig jævne skifter; et par steder har man udnyttet småt, flageagtigt materiale ved at stille stenene skråt, 'opus spicatum'. I lysningen af de små, højsiddende vinduer, der udvider sig tragtformet til begge sider, er der ved opførelsen indmuret egetræsrammer. Døren har rundbuet stik af kilesten. I det indre ses kirkens hovedalter stående i den med halvkuppelhvælv dækkede apsis samt, mellem kor og skib, triumfbuen, der har skråkantede kragbånd og flankeres af sidealternicher, hver med sit sidealter; ved langvæggene er murede bænke. I kor og skib er der flade lofter af planker, sømmet på undersiden af bjælkerne eller lagt ovenpå. Tagværket karakteriseres ved, at spærene, der foroven sammenholdes af hanebånd, ved hjælp af skråstivere er forstøttet ned på loftsbjælkerne (bindbjælkerne), under hvis fremspringende hoveder der som lukke i tagskægget er fastgjort sugfjæle, notet i murremmen (jf. fig. 28); de øvrige samlinger er bladede eller delvis tappede. Tagbeklædning af spån eller 'tagpander' af ældste type. Tegnet 1944 af C. G. Schultz.

dørene er derimod behandlet som åbninger, hvis enkelte led er ført igennem som punkterede linjer. Ommuringer er angivet ved ændret skravering, senere tilmurede åbninger ved optrækning af konturerne, for så vidt disse kendes, eller kun ved veksling i signaturerne (jf. undertekst til fig. 1); sidder to åbninger, f.eks. dør og vindue, over hinanden, således at de skærer hinanden i planen, er den øverste vist ved punkterede linjer uden

skravering. I bygningsdele med flere stokværk er kun det nederste gengivet i hovedplanen. *Tværsnittene* er tegnet i målestok 1:50 og gengives i 1:150. De er som regel lagt i skibets østligste fag og set mod øst, således at triumfvæggen tegner sig i opstalt. Hvad der gennem triumfbuen måtte kunne skimtes af koret, er ikke medtaget, og inventar er udeladt ligesom på planerne. Gengivelsen af tagmateriale, lægter og nye tagværker gør

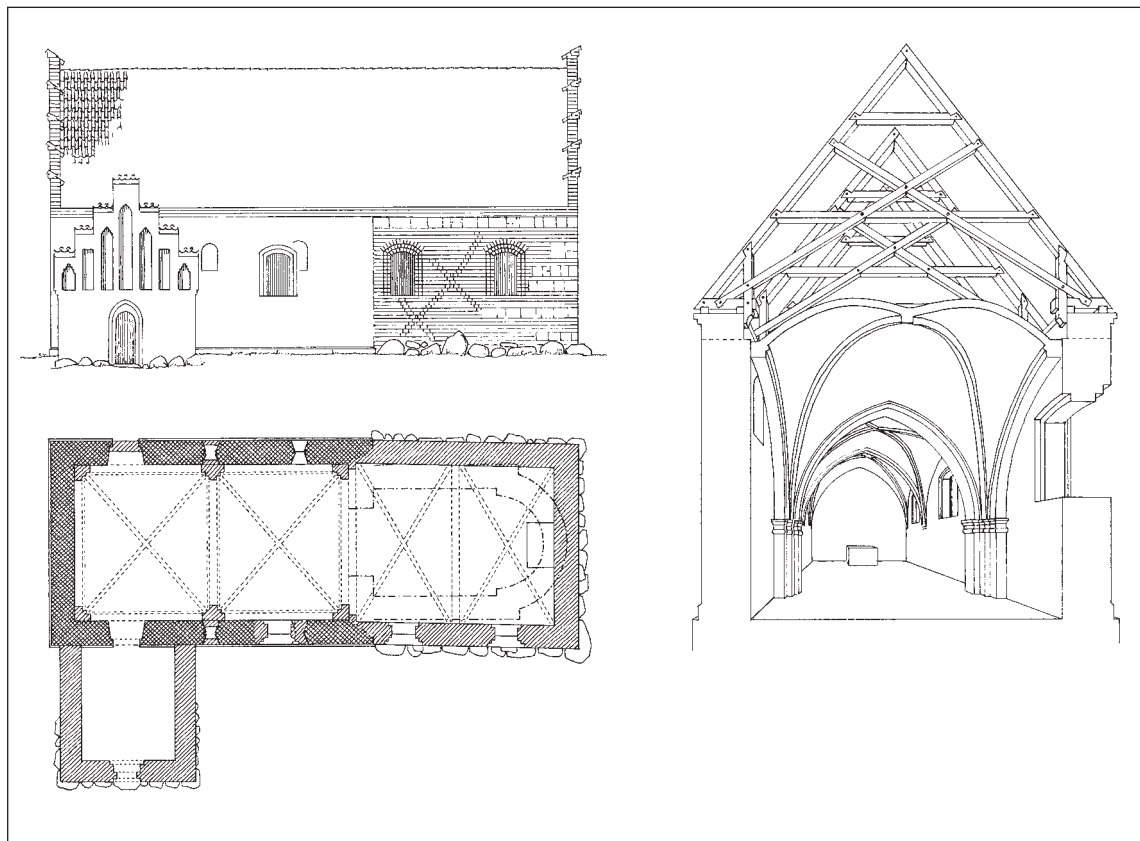

Fig. 3. Samme kirke i slutningen af middelalderen, efter flere ombygninger helt gotisk præget. I tiden o. 1350-1450 har det romanske skib fået to fag krydshvælvinger af munkesten. Som støtte for disse er der ved væggene rejst dobbeltfalsede piller, der i vederlagshøjde er afsluttet med kragbånd, hvis profil består af skråkant over rundstav, adskilt af et almindeligt skifte. Skjoldbuerne ved væggene og den tværgående gjordbue, der alle er spidsbuede og helstens brede, kantes af rundstave langs de halvtens hvælvingskapper. De halvtens ribber er uprofilerede. Af langhusets romanske vinduer er det vestre par blevet dækket af hvælvingspiller og derfor tilmurede; kun det østre par har endnu kunnet benyttes. O. 1500 er kirken blevet omdannet til en sengotisk langhuskirke, idet apsis og kor er blevet nedbrudt og skibet forlænget to fag mod øst. I stedet for sokkel har det nye bygningsafsnit en kraftig syld af store kampesten. I murværket, der står blankt, er en del romanske kridt- og frådstenskvadre blevet genanvendt og ses uregelmæssigt fordelt i bæltet, men ellers er materialet munkesten i munkeskifte, de mørkbrændte sten formuret som bindere, der enkelte steder danner en slags rudemønster. I syd ses i hvert af de to fag et stort falsat, fladbuet vindue; et tilsvarende har samtidig fortrængt det sydøstligste af skibets romanske vinduer. I det indre er de samtidige hvælv indbygget i væggene, hvorfor hvælvingspiller og særlige skjoldbuer mangler. Kun i sammenstødet med det østligste af de ældre hvælv i skibet har det været nødvendigt at opføre en ekstra gjordbue, hvilende på spinkle vægfremspring. Hvælvingerne er i øvrigt af samme type som skibets, dog mangler der rundstave langs kappekanterne. Op ad østvæggen ses kirkens hovedalter. Ved samme lejlighed er det romanske skibs mure blevet forhøjet, og hele bygningen har fået muret gesims, bestående af to udkragede skifter, samt nyt tagværk og nye gavle. Tagværket, der har to lag hanebånd, er af krydsbåndstype. Hvert krydsbånd er fornedet bladet til den korte, vandrette spærsko, krydser den på denne rejste spærstiver samt, højere oppe, det underste hanebånd og er med sin anden ende bladet fast til det modsatte spær. Gavlene har kamtakker, afdækket med munketeg (munke og nonner); hele taget er hængt med det samme materiale. Foran syddøren er der rejst et våbenhus. Døren, der er falsat, er rundbuet med spidsbuet spejl. Gavlens dekoration består af syv højblændinger med varierende afdækninger – afrappet, vandret, spærstikformet og spidsbuet. De hertil svarende syv kamtakker afsluttes foroven med svage, vandrette udkragninger, 'bryn', og er hængt med munketeg. I denne sengotiske langhuskirke har der ikke været noget egentligt arkitektonisk markeret skel mellem kor og skib som i den ældre, romanske. I stedet har det som kor tjenende østligste fag været adskilt fra resten af kirken ved et trægitter (ikke vist på tegningen), foran hvilket eventuelle sidealtre har været anbragt. Tegnet 1944 af C. G. Schultz.

ikke fordring på punktlig nøjagtighed. Hvor det skønnes rimeligt, er vinduer og ejendommelige enkeltheder uden for snittet projiceret ind på tegningen.

Bygningsbeskrivelsernes orden er aldersfølgen, de ældste dele først, de yngste sidst; også ombygninger, for så vidt de er af større omfang, er indføjet i deres historiske rækkefølge; dog behandles bygningsafsnit, der er genopført af oprindeligt materiale og på oprindelig plads (f.eks. apsis, kor), i sammenhæng med de oprindelige. Er bygningsdelene jævngamle, eller er aldersfølgen usikker, går beskrivelsen i reglen fra øst mod vest, fra neden og op, fra det ydre til det indre; tårnets underrum beskrives dog før trappehuset og de øvre stokværk.

Ved omtalen af de romanske kirkebygninger beskrives således kun, hvad der er bevaret fra den ældste byggeperiode, og på lignende måde nævnes i gotiske eller senere bygningsdele kun de enkeltheder, der er jævngamle med murene. At en romansk kirke har fået senmiddelalderlige gesimser eller kamtakker på gavlene, omtales altså først i afsnittet om gotiske ændringer, og på tilsvarende måde er eftermiddelalderlige ændringer og tilføjelser oftest behandlet i et selvstændigt afsnit. Forsvundne (til)bygninger omtales sædvanligvis efter de eksisterende; en fast undtagelse er spor efter *trækirker*. Gennemgangen af kirkebygningernes enkelte afsnit følges af en redegørelse for eftermiddelalderlige istandsættelser og vedligeholdelser såvel som for eventuelle hovedrestaureringer. Herefter behandles alle *tagværker*, og undertiden vil det på dette sted være hensigtsmæssigt at give en tilsvarende samlet behandling af gulve, vinduer og opvarmning. Bygningsbeskrivelsen afsluttes med en kort oversigt over kirkens nuværende tilstand. Til slut nævnes *solure* og *vindfløje*.

Ved bygningsbeskrivelsen er det underforstået, at almindelige (sen)gotiske hvælvingskapper altid er halvtstens tykke, ligesom de ribber, hvis bredde angives som halv- eller kvartstens, er retkantede og uprofilerede.

De *mål*, der gives på romanske *murhøjder*, er kun omtrentlige, især da terrænet oftest er hævet og murenes øvre skifter ændrede eller ommu-

rede; adskillige mål er ikke noteret i teksten, men fremgår af tegningerne. *Murstensmål* medtages, så vidt det er muligt og skønnes af værdi. Angående de vigtigste skiftegangstyper og enkeltheder som blændinger, døre, gavle, hvælvinger, vinduer m.m. henvises til fagordbogen og dens illustrationer.

GLASMALERIER, LOFTSMALERIER OG KALKMALERIER

Glasmalerier samt lofts- og kalkmalerier behandles almindeligvis i selvstændige afsnit og således, at malerierne inden for den enkelte gruppe skildres i kronologisk rækkefølge. Såfremt der kun foreligger sparsomme oplysninger, kan disse være indføjet som et sidste afsnit under bygningen.

Kalkmaleribeskrivelsen indledes som oftest med en redegørelse for fremdragelse og restaurering. Omtalen af den enkelte udmalings billeder bevæger sig fra øst mod vest i overensstemmelse med værkets almindelige princip, dog således, at hensyn til en eventuel ikonografisk rækkefølge tilgodeses. Hører forsvundne malerier sammen med sådanne, som endnu er synlige, hvad enten dette er i selve kirkerummet eller på overvæggene, behandles de i sammenhæng.

INVENTAR

Beskrivelserne af kirkernes inventar er ordnet i rækkefølge fra øst til vest, fra alter til klokker, om end med visse afvigelser, som vil fremgå af følgende oversigt over de enkelte grupper.

alterborde (med helgengrave og relikviagemmer), sidealterborde (med do.), alterbordsforsider og -paneller (antemensaler), alterklæder
altertavler, sidealtertavler, løse helgenfigurer og mindre krucifikser
altersølv (kalk, disk, oblatæske, alterkande), herunder berettelsestøj (sygekalk m.m.)
alterstager og andet mindre alterudstyr, såsom alterbøger, bogstole, alterbordskrucifikser, monstranser, røgelseskar, akvamaniler, vandkedler, processionsstager og -kors, messehagler, bispestave, signeter, skriftetavler, messeklodder, brudesølv osv.
alterskranker (knæfaldsskranker)

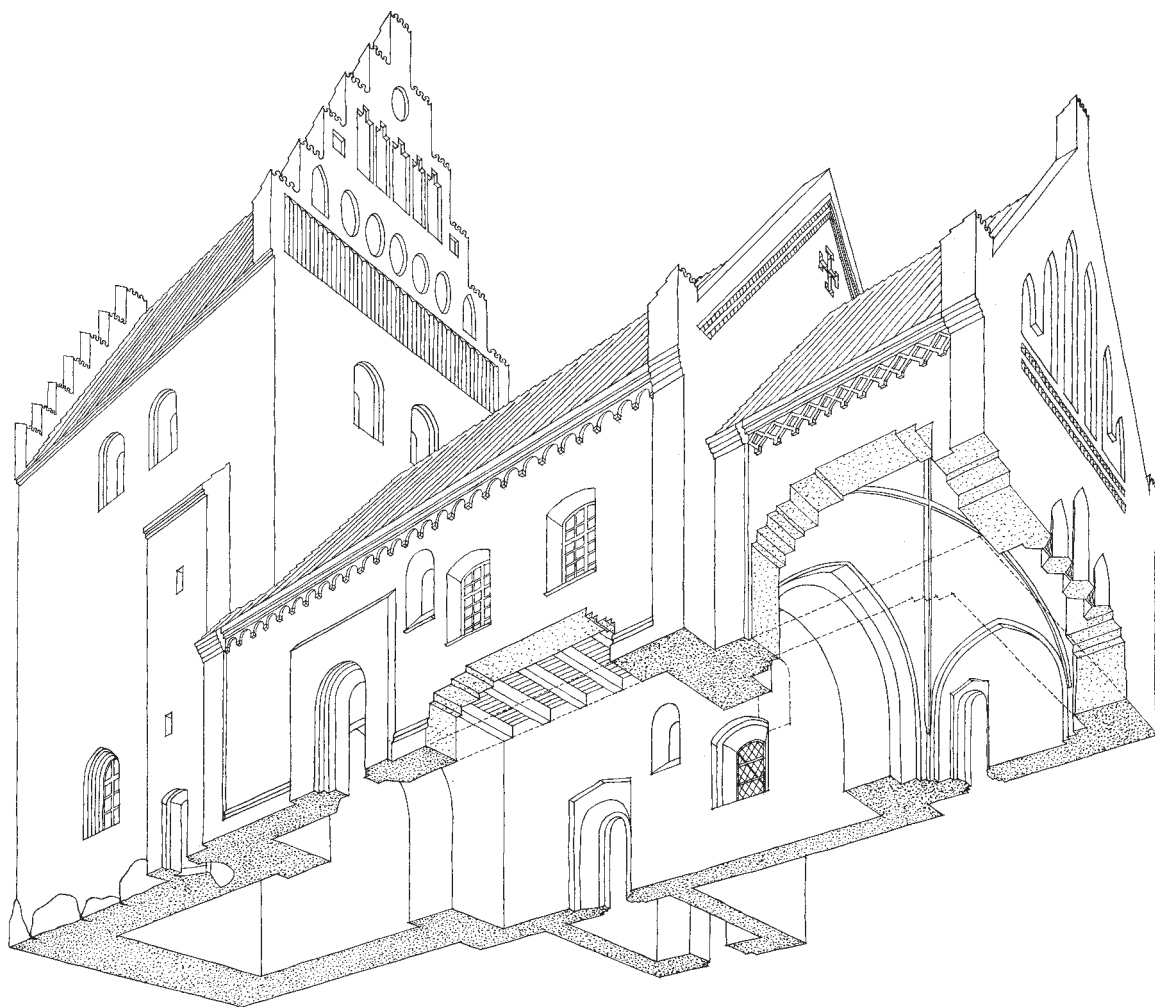

Fig. 4. Skematisk fremstilling af en typisk dansk landsbykirke. Den oprindelige kirke består af kor og skib bygget af røde munkesten. På langsiderne er en kraftig sokkel, ofte med flere led, ved hjørnerne afskåret af lisener, der foroven afsluttes med gavlkonsoller af hyppigst fem afrundede udkragninger. Endvidere afbrydes soklen af portalfremspringene, der omfatter de mangefalsede døråbninger på begge skibets sider, og af en lille 'præstedør' i koret. Portalerne har ofte trekvartrunde søjlestave med kapitæler og baser udskåret i teglsten. Koret har sjældent absis, men hyppigt i østgavlen et trekoblet vindue af let spidsbuet form og med smigede false. Også langsidernes vinduer er af romansk plantype; rundbuede stik kan være omgivet af løber- og savskifter. Gesimserne kan være buefriser på profilerede konsoller, rudefriser e.l.; gavlene, hvoraf skibets gamle vestgavl ofte findes bevaret i tårnet, har blændingsdekorationer og meget ofte siksakmurværk. I nyere tid er de oprindelige vinduer ofte tilmurede og nye og større indhuggede. De oprindelige tagværker er sjældent bevarede, men undertiden findes aftryk i gavlene af den gamle tagstol, der har hanebånd og skråstiver fra spær til bjælke, eller enkelte genanvendte gamle tømmerstykker i den i senmiddelalderen eller senere fornyede tagkonstruktion. Hen imod middelalderens slutning er hyppigt ved vestgavlen bygget et tårn, hvis svære mure hviler på en uregelmæssig syld af store kampesten. På siden af tårnet står et trappehus, hvori en vindeltrappe til de øvre stokværk er anbragt. Tårngavlene har kamtakker, og blændingsdekorationerne er hyppigt anbragt i vandrette bæltter. I samme periode er foran en af skibets døre bygget et våbenhus, og undertiden er der lagt et sakristi op mod kormuren. I det indre ses undertiden indbyggede hvælvinger fra den sene middelalder, og tårnrummet, der åbner sig mod skibet med en bred bue, kan have fået hvælv samtidig med tårnets opførelse, men mange steder ligger endnu flade bjælkelofter. Tegnet 1948 af C. G. Schultz.

læsepulte
 helgenfaner
 døbefonte, dåbsfade, dåbskander, fontelåg, fontehimle,
 dåbstøj, fontegitre, vievandskar
 korbuekrucifikser
 korgitre
 prædikestole, lydhimle, prædikestolsdøre, timeglas
 stolestader, herunder korstole, skriftestole, præstestole,
 degnestole, herskabsstole
 kister og skabe, herunder monstransskabe
 pengeblokke, pengebøsser, pengetavler, klingpunge
 standure
 dørfloje
 pulpiturer
 orgler
 salmenummertavler, præsterækketavler og andre tavler
 'løse' malerier, f.eks. præstemalerier
 lysekroner, lampetter
 kirkeskibe og andet ophængt (her også hatteknager,
 undtagen når disse er i direkte forbindelse med sto-
 lestader)
 ligbærer, ligtøj, ligvogne, jordpåkastelsesspader o. l.
 tårnure, urskiver (solure behandles under bygning)
 klokker, klokkestole

Ældre *træinventar* er, når intet andet nævnes, af eg. Yngre, malet inventar fra 1700-1800'erne er som regel af fyrretræ, billedhuggerarbejde fra 1700'erne ofte af lindetræ.

Ved stafferede træarbejder beskrives snitværket først, derefter malerarbejde og malerier. Af denne gruppering fremgår altid, om en indskrift er skåret eller malet.

Ved *malerier* anføres, om der er malet med olie eller tempera på en grund af træ, sten, kobber eller lærred.

Alterborde, der i stort tal består af fast murværk fra middelalderen, er i regelen overkalket og helt eller delvis dækket af træværk, som ikke kan fjernes, hvorfor nøjagtig angivelse af materiale og mål kan være vanskelig eller umulig. Målene giver først pladens størrelse (længde×bredde), derpå bordets højde. Helgenraven med den lille relikviekapsel (eller -gemme), som efter katolsk skik skulle nedlægges i hvert alterbord, kan kun omtales i de få tilfælde, hvor den er eller har været tilgængelig.

Altersølv. Hel eller delvis forgyldning nævnes kun i særlige tilfælde. Mesterstempler findes i reglen afbildet i Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker før 1870*. Revideret og udvidet ud-

gave. I-III, Kbh. 1979-82 (*Bøje*), til hvis numre der henvises. Er mærket ikke gengivet, henvises til den side, hvor den pågældende sølvsmed er omtalt. Indsats og særkalke nævnes ikke.

Alterstager og *lysekroner* er, hvor intet andet nævnes, støbt af messing, en legering, hvis hovedbestanddele er kobber og zink. I ældre kilder findes benævnelserne »kobber« og »malm« anvendt i flæng og tilsyneladende helt beroende på legeringens farve. De ældre genstande er i regelen af en mørkere legering end de yngre.

Ved beskrivelser af *døbefonte* opgives kummens tværmål foroven samt den fulde højde, hvis den kendes.

Dåbsfade. Arbejder betegnet som sydtyske (formentlig tilvirket i Nürnberg i 1500'erne) er af ret svært metal, og deres relieffer er prægede, eller rettere drevne, i hule forme (stanser). De som nederlandske eller hjemlige betegnede arbejder fra 1600'erne er som regel af messingblik.

Tårnure. Værket er altid af jern.

Klokker. Tvm. betegner tværmålet af klokkens munding.

Klokkestolen er, hvis intet andet nævnes, til to klokker.

GRAVMINDER

Gravminderne opføres som regel i følgende hovedgrupper:

middelalderlige grave
 gravfund (herunder også dele af klædedragter)
 epitafier og mindetavler
 gravsten, gravtræer, gravrammer
 eftermiddelalderlige kapeller med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader
 eftermiddelalderlige krypter med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader
 sarkofager og kister uden tilknytning til bevarede kapeller eller krypter
 'løse' kisteplader
 gravudstyr (rustning, våben, skjold, faner osv.)
 kirkegårdsmonumenter
 runesten i eller ved kirken (for så vidt de ikke er middelalderlige gravsten)

Hvis en enkelt adelsfamilie har talrige gravminder i en kirke, kan disse dog samles slægtshistorisk under hensyn til mindesmærkernes art. Inden for

de enkelte grupper er ordningsprincippet aldersfølge. Kendes forfærdigelsesåret, nævnes det først; ellers er dødsåret eller typen bestemmende for rækkefølgen. De på gravminder fra 1500'erne og 1600'erne almindelige lange anerækker af adelige våbenskjolde beskrives ikke, og disses slægtsnavne opregnes ikke; kun tallet (8, 16, 32 aner) nævnes.

Ved mål angives højde før bredde; ved trapezformede gravsten nævnes både største og mindste bredde. Da gravminderne ofte i tidens løb har skiftet plads, citeres ældre oplysninger om deres anbringelse. Når gravsten endnu ligger på oprindelig måde, er de orienteret efter gravene, hvori de døde lagdes med hovedet i vest og fødderne i øst.

Runesten, der er opstillet på kirkegården eller i kirken (våbenhuset), nævnes ganske kort, deres indskrift citeres efter Erik Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, Kbh. 1976 (Moltke, *Runerne*).

INDSKRIFTER

Kirkeinventarets indskrifter af historisk indhold citeres ord- og bogstavret. Bogstavtyperne gives ikke typografisk, men omtales i teksten, se fagordbog: skrift.

Indskrifter af religiøst indhold citeres kun undtagelsesvis fuldstændigt, men indholdet antydes ved henvisning til bibelstedet.

Gravmindernes ofte meget lange indskrifter kan af pladshensyn ikke aftrykkes fuldstændigt, og af de personalhistoriske indskrifter bliver kun de, der er ældre end 1550, gengivet ord- og bogstavret. Af de yngre gives der et uddrag med alle indskriftens positive oplysninger om personerne og deres livsforhold, samt om selve mindesmærkets tilblivelse. Almindelige vendinger som 'her ligger begravet' eller titulaturer som renæssancetidens 'ærlig og velbyrdig' (betegnelse for adelspersoner), 'ærlig og velaget' (borger), 'velærd' (præst) og lignende udelades i reglen såvel som enevoldstidens mere blomstrende titelsprog. Ærevers og andre digte citeres kun udførligere, hvis de på grund af digternavn eller ejendom-

meligt indhold har mere end almindelig interesse. I uddragene, der i alle tilfælde gengives på dansk, citeres person- og stednavne bogstavret, men latinske navne sættes i nominativ, og den danske form vedføjtes, hvis den er kendt ad anden vej, eller ikke frembyder nogen tvivl, hvad imidlertid ikke sjældent er tilfældet (Johannes, Jens, Hans).

Fuldstændigt citerede latinske indskrifter oversættes; dog undtages en del meget hyppigt forekommende sætninger.

I indskriftgengivelser og uddrag anvendes følgende tegn:

[!] Udråbstegn, efter urigtigt stavede ord.

( ) Rund parentes, dvs. opløsning af forkortelser og suppleringer.

[ ] Skarp parentes, dvs. udgiverens tilføjelse af ødelagte bogstaver, som efter sammenhængen eller afskrifter kan suppleres med sikkerhed.

< > Kantet parentes, dvs. senere tilføjelser, der hyppigt forekommer i gravskrifter, der er hugget eller malet før vedkommende persons død.

□ Tomme, ikke udfyldte pladser, især i dødsdatoer og dødsår.

Foreligger en indskrift trykt, nævnes dette som regel i noterne. I de fleste tilfælde findes fuldstændige afskrifter i Nationalmuseets arkiv (Antikvarisk-Topografisk Arkiv).

ARKIVALIER

De kilder, der opbevares i arkiverne (regnskaber, visitorier, synsforretninger, korrespondance osv.) vil af praktiske hensyn blive opdelt på følgende måde: Akter, der angår adskillige kirker, er anført nedenfor s. 59-60. Akter, som kun vedrører én eller ganske få kirker, vil blive opregnet under »Kilder og henvisninger« til de pågældende kirker.